

Полковники Війська Запорозького

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького
та наказний гетьман Правобережної України

Однією з головних проблем сучасної вітчизняної історіографії є недостатня вивченість біографій окремих осіб. Протягом багатьох десятиліть, зважаючи на різні обставини, українські науковці не зверталися до висвітлення життя та діяльності одного із сподвижників Б. Хмельницького, видного представника козацької старшини періоду Визвольної війни 1648—1676 рр.* Євстафій (Остап) Гоголя**. Досліджуючи його складну біографію, маємо змогу проаналізувати деякі проблеми утворення та еволюції Української держави в другій половині XVII ст. Слід відзначити, що в концепції національного визвольного руху даного періоду, яка творилася радянською історичною наукою, крім багатьох інших недоліків, не знайшлося місця і для з'ясування ролі шляхти в цих подіях.

Є. Гоголь саме й був одним з репрезентантів православної шляхти, яка в добу випробувань українського народу на державну зрілість відразу підтримала визвольні змагання. Старовинний рід Гоголів, що проживав на Волині***, завжди відзначався прагненням захистити рідну землю. Так, під час польсько-шведської війни 1600 — 1611 рр. у важкій битві з військами Карла IX (IX. 1605 р.) загинув якийсь шляхтич на прізвище Гоголь¹. Можливо, то був батько майбутнього козацького ватажка. Треба пригадати й І. Гоголя, який у 90-х рр. XVII ст. був Пінським і Туровським єпископом². Згідно з дослідженнями Н. Яковенко, у 1626 р. якийсь дрібний шляхтич Гоголь мав поземельний конфлікт з князем Ю. Заславським³. Останній постійно погрожував Гоголю: «Якщо не уступиш, накажу хлопам потріпати тебе киями».

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише те, що напередодні 1648 р. він був ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, яке дислокувалося в Умані під керівництвом С. Калиновського. Однак як тільки розпочалися бойові дії між козацькою та польською арміями ротмістр Гоголь разом з підлеглим відділенням важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. Нижчевикладений документ свідчить, що ті «руські козаки, — доносили поляки канцлерові Є. Осолінському про хід Корсунської битви (травень 1648 р.), — які були в таборі, по першій пориві табору, зараз же звернулися проти наших.» Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо русь»⁶.

В. Липинський відносив Гоголя до «найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти»⁷. Зважаючи на це, Є. Гоголь займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько 2000 козаків, стояв полковник Остап Вінницький. Думку про те, що цим полковником, мабуть, був саме Гоголь, знаходимо у примітках до збірника документів під редакцією І. Крип'якевича й І. Бутича⁸. Сучасний дослідник «Літопису Самійла Величка» В. Шевчук також вважає Остапа, який керував каль-

ницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, та Є. Гоголя однією особою⁹. Однак, працюючи над документами, що стосуються його біографії, нам не вдалося відшукати прямих свідчень, які б підтвердили цю думку відомих учених. Можливо, наступні дослідження зможуть вирішити цю проблему.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про початковий період формування молодого держави, можемо стверджувати, що полковник Є. Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях, які етнографічно межували з Польщею. Історик В. Степанков відзначає, що в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для сформування загонів з подільських селян і міщан у районі Подністров'я¹⁰. Безперечно, утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір (8.УШ.1649 р.) передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які зідходили під контроль польської адміністрації. Згідно з цим договором Подільське воєводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Реєстр Війська Запорозького, який був складений за постановою Зборівської польсько-української комісії, свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період виступав І. Федоренко. Є. Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт договору, де король пробачав шляхті її участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі «достоїнства й уряди»¹¹, продовжував вірно служити своєму народові. Він очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. На жаль, його ім'я загубилось у численних повідомленнях про перманентні бойові дії, що їх вела українська армія у першій половині 50-х років.

Перемога гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом (22 — 23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. У зв'язку з цим гетьман наказав Гоголю звільнити даний регіон від польської шляхти¹². Це завдання було успішно виконано. Наприкінці серпня тут знову почали встановлюватися українські владні структури.

Можливо, наприкінці 1653 р. Є. Гоголь отримав керівництво над Подністровським полком. Війна за Правобережну Україну продовжувалася. Ф. Софонович відзначав, що «восени (1654 р. — Т.Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким»¹³. Українські загони складалися головним чином з правобережних полків. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак, за свідченням того ж Ф. Софоновича, «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький. Гоголь подністровський**** і інші з козаками відійшли до Умані»¹⁴.

Близько 200 представників старшини і козаків Війська Запорозького, за підрахунками М. Грушевського, брали участь у козацькій Раді, яка прийняла рішення укласти договір з московським царем¹⁵. Вірогідно, що на ній був присутній і Є. Гоголь.

Укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. відіграло вирішальну роль у збереженні державних інституцій молодого Української козацької республіки. Але відмінність внутрішніх політичних устроїв двох країн спричинила до поступового обмеження московською владою «прав та вольностей» українського народу у наступні десятиліття. В 1656 р. цар Олексій Михайлович відправив в Україну посольство на чолі з боярином Лопухінін. Той мав клопотатися перед главою Української держави про запровадження інституту російських воєвод у всіх містах країни. Згодом через Лопухіна гетьман Б. Хмельницький повідомляв у Москву: «... Для того посилаю під Кам'янець Гоголя і з ним козаків тисячі три..., щоб вони піддалися під високу руку Й. Ц. М, а що в тім Кам'янці постановлять —

мені Гоголь дасть знати»¹⁶. Отже, як бачимо, Є. Гоголь виконував найскладніші доручення свого гетьмана, адже українці Правобережжя протягом довгого часу не бажали підкорятися «під високу руку».

29 червня 1657 р. Є. Гоголь у чині подільського полковника пише листа до Хмельницького, в якому скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загонем та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. — Т.Ч.), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм»¹⁷? — запитував Гоголь свого гетьмана. Ситуація, що склалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню української державності. Однак подільський полковник так і не дочекався відповіді на своє послання. 27 липня того ж року помер її творець — Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. Є. Гоголь разом з полковниками І. Богуном, Г. Гуляницьким, Т. Носачем, П. Дорошенком, М. Ханенком, І. Вертелицьким підписав Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося: «Військо Запорозьке за народ вільний і нікому непідлеглий»¹⁸. Однак на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір вплинути вже не міг.

Влітку 1658 р. козаки Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва та Василькова. Укладення Гадяцької угоди (16.IX) між Річчю Посполитою та Україною Є. Гоголь не підтримував. Тому гетьман І. Виговський з допомогою уманського полковника М. Ханенка розбив війська могиливівського та подільського полковника під мурами Могилева. Поразка змусила Гоголя перейти на бік гетьмана і взяти участь у його битвах з російським воєводою Шереметевим. Однак вже 11 листопада останній повідомляв цареві про те, що «гетьман І. Виговський приїхав в Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким..., великому государю присягли»¹⁹. Та коли на козацькій Раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на «перяяславських статтях», що значно обмежували автономні права України, ставив сам гетьман.

1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Війська Запорозького П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цюцюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: «..Народившись разом з нами — народом вільним — і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час борувшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»²⁰. Згодом зустрічаємо заслужених соратників Хмельницького «по різні сторони барикад» у громадянській війні, яка розпочалася ще за гетьманування І. Виговського.

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що на карті Південно-Східної Європи утверджувалася незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андрєєва. Є. Гоголь успішно керував діями могиливівської залози, а також «на вилазках польських людей і татар побили багато»²¹.

Могилів залишився українським, але польський наступ на Україну тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька Рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником — на зиму відходити з усім військом на Запоріжжя, а весною виходити з новими силами «воювати поляків»²².

Поступово Є. Гоголь схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка виступала за ведення переговорів з урядовими колами Польщі, вимагаючи утвердження автономної Української республіки в межах Речі Посполитої. Влітку 1660 р. його полк брав участь у Чуднівському поході,

результатом якого стало підписання між поляками й українцями Слободиченського трактату;

Стосовно до дій Гадяцької комісії по виконанню однойменного договору полковник Є. Гоголь був нобілітований на вальному сеймі 1661 р., де йому та ще 31 представнику козацької верхівки були надані права польської шляхти²³. Однак Гоголь не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт. Коли польський урядовець С. Беньовський наказав подільському полковнику направити частину козаків проти турків, він виступив з гнівною промовою на козацькій Раді. Зокрема, полковник відзначав, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до ряду «тяглих»²⁴.

Після того як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву і постригся у ченці, Україна розкололася на два гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити П. Тетеря, на Лівобережжі — І. Брюховецький. Подільський полк на чолі з Є. Гоголем формально мав підпорядковуватися правобережному гетьману. П. Тетеря, однак, був незадоволений поведінкою свого підлеглого й неодноразово скаржився на нього в листах до короля; «...Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити»²⁵. На початку 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади та її ставленика, яким керували Сулима, С. Височан та І. Сірко. Велику підтримку їм надавав І. Брюховецький, який прагнув поширити свою владу на правобережні землі.

Є. Гоголь спочатку підтримував повсталих. Після того як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину він разом зі своїм полком перейшов з Могиліва до Брацлава й там укріпився. Але невдовзі, під натиском королівської армії, полковник не витримав і перейшов на бік противника. Однією з причин його переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький захопив у Львові двох синів Гоголя. Саме тому у вересні 1664 р. подільський полковник змушений був визнати протекцію польського монарха. Батьківські почуття змусили Є. Гоголя звернутися до коронного гетьмана з проханням відпустити його синів хоча б на деякий час, «...щоб вони могли приїхати додому і повернутися назад без всякого затримання»²⁶. До речі, традиція, коли найближчих родичів української верхівки супротивна сторона тримала при собі як «стримууючий фактор», була досить поширеною у другій половині XVII ст.

П. Тетеря відразу ж намагався перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Празмовського правобережний гетьман відзначав, що, перейшовши на його бік, полковник «...отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість»²⁷.

Євстафій Гоголь, Брацлавський і Подільський полковник війська Його Королівської Милості Запорозького — саме так підписував свої листи у той період козацький ватажок. Вони обов'язково скріплювалися гербовою печаткою Гоголя, що свідчила про його шляхетське походження. В одному з послань полковника до свого недавнього противника С. Потоцького знаходимо висловлювання, яке дуже влучно характеризувало одну з причин явища, що в українській історіографії отримало назву Руїни: «...У полку моєму Брацлавським дійшло до того, що кожний козак був полковником, а кожний сотник — гетьманом»²⁹.

Старшина правобережних полків вимагала дотримання від польського короля попередніх домовленостей у справі автономії України. Тут слід відзначити, що державній структурі Польщі було властиво, коли між королівською владою, великим магнатством і шляхтою йшла запекла політична боротьба. Серед польських урядових кіл не було єдиного погляду на вирішення української проблеми. Тому Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею склали «Супліку» до короля (30.XI.1664) і долучили її до інструкції депутатам на вальний сейм, з метою дієво вплинути на варшавські кола³⁰.

На жаль, вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Є. Гоголь знову оголосив себе підданим московського царя і залишив табір Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман почав жорстокими репресіями підтримувати авторитет своєї влади. На допомогу Гоголю прийшов І. Сірко із запорожцями. На Правобережній Україні розгорнувся визвольний рух проти влади Речі Посполитої. Однак поступово він перетворився в анархічні виступи окремих полків. Більшість українського люду з часом зневірилась у своїх ватажках.

«...Серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського саме в момент найбільшого безладдя й упадку з'явився діяч,, який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії»³¹, — так писав історик Д. Дорошенко про гетьмана України Петра Дорошенка, який у 1665 р. прийшов до влади. Є. Гоголь відразу ж перейшов під гетьманську булаву Дорошенка, якого він знав ще з часів Хмельниччини. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги від козаків на Варшавській сеймі. Першим питанням, як завжди, виступала турбота про права греко-руської православної церкви; другим — освітянські проблеми; третім — затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, оригінал якої зберігається в Національному Краківському музеї у фонді Чарторийських³², крім гетьмана та генеральної старшини, підписали Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Тарговицький, Кальницький, Брацлавський, а також Подільський (ним був Є. Гоголь) полковники.

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів, які виникали у них протягом кінця 50-х — 60-х рр. XVII ст. Військова і дипломатична боротьба за «українську спадщину» призвела до цілком закономірного компромісного варіанту — монархії обох країн розподілили сфери впливу над Україною. Своєрідною демаркаційною лінією між ними став природний географічний рубіж — р. Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді міжнародно-політичного розподілу українських земель стала незалежна політика гетьмана П. Дорошенка, який продовжував традицію по утворенню самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям.

«„Козаків із другого боку (Правобережжя. — Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство»³³. Це положення Андрусівського договору давало змогу П. Дорошенку разом з правобережними полками звільнитися від формальної московської опіки. Незабаром він підписав т. зв. Підгаєцьку угоду з польським урядом (19.X.1667 р.), за якою король зобов'язувався «не вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки»³⁴.

Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникла загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушив на Лівобережжя, щоб особисто попередити про це П. Дорошенка³⁵. Разом вони повернулися на Правобережну Україну і допомагали оточеному в Кальнику полковнику Г. Дорошенку, рідному брату гетьмана.

В березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де захопили в полон значну кількість татар³⁶. Саме тому Гоголь був відсутній на Раді під р. Росавою (неподалік від Корсуня), на якій більшість козаків схвалили намір Дорошенка визнати зверхність турецького султана****.

Восени гетьман П. Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирини на лівий берег Дніпра загопи козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана Його Царської Милості Д. Многогрішного. Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3000 білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та

Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка. «А Гоголь з іншими утік за Дніпро»³⁸, — повідомляв очевидець тих подій.

Розходження у поглядах з гетьманом П. Дорошенком на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки були причиною того, що уманський полковник М. Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від імені частини полків Правобережжя та Запорозької Січі (1669). Відразу ж по своєму обранні Ханенко, як колись П. Тетеря, звернувся до Є. Гоголя з пропозицією підтримати його. Однак подільський полковник залишився на боці П. Дорошенка в його задумі утвердити незалежну козацьку республіку.

У березні 1671 р. коронний гетьман Я. Собеський видав універсал до шляхти східних воєводств³⁹, в якому повідомляв, що польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, а тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній відразу домовився про спільний антипольський виступ з Білгородською, Буджацькою та Очаківською ордами. Разом з козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя вони мали звільнити південно-західні території України від поляків. В зв'язку з чим Собеський дуже остерігав шляхту. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара і Меджибожа. Козаки Гоголя також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому, з помсти за вбивство ним козацьких послів.

Однак вже у вересні майбутній король із значними силами вирушив на Правобережжя України. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції Є. Гоголя — поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що під час оборони фортеці загинув син Гоголя⁴⁰. Сам полковник з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра — у Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалецький та М. Кияшко відправили листа до Я. Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Є свідчення, що їм навіть була видана «асекюрація» від Собеського. Але Д. Дорошенко у своїй монографії відзначає, що Гоголь з товаришами не користувався з неї, оскільки відразу пішов разом з господарем Дукою до Мультянського князівства⁴¹.

За Бучацьким договором між Польщею і Османською імперією (18.X.1672 р.), територія українського Поділля відходила до Порту. «Україна в її давніх кордонах уступалася козакам»⁴², — стверджував четвертий пункт угоди. Тут мається на увазі правобережні козацькі землі, які були під владою П. Дорошенка. Представники гетьмана (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача і бажали взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм у цьому. Незважаючи на це, Бучацький договір був великим успіхом української дипломатії. «Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і дала їй ту незалежність, з-за якої та так довго боролась»⁴³, — писав В. Волк-Карачевський.

Події під Хотиним у жовтні 1673 р. засвідчили, що Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. Її війська на чолі з Я. Собеським перемогли під старовинною українською фортецею багатотисячну армію Гусейн-паші. Є свідчення, що турецький паша чекав на допомогу декількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь⁴⁴. Однак невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу. Полковник Гоголь був серед тих двох тисяч дорошенківців, які намагались оборонити Чигирин від наступу об'єднаних українсько-московських сил на початку 1674 р. Але вже 19 березня правобережна старшина була вимушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві і проханням оборонити Правобережжя Україну від польського наступу⁴⁵. У квітні Є. Гоголь отримав грамоту від царя Олексія «с милостивим словом»⁴⁶.

Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного

гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву ріку»⁴⁷. Таким чином, свою вірність Московії Гоголь вже в котрий раз засвідчував тільки на папері. Згодом Є. Гоголь знову прийняв зверхність Петра Дорошенка. Гетьман довіряв йому підтримувати зв'язки із своїм союзником, татарським ханом Калги-солтаном.

Восени 1674 р. Ян Собеський вже у статусі польського короля вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Житомирський стольник Я. Тушинський, учасник цього походу, залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках в бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁴⁸. Коли ж польські війська підійшли під мури міста, то Гоголь полонив і видав полковнику Ржевуському двох татар-мурзаків, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому. — оповідав далі Тушинський, — пішов Гоголь до короля присягу чинити». 28 жовтня 1674 р. Ян III повідомляв канцлера Великого князівства Литовського про підданство Подільського і Брацлавського полковника Є. Гоголя⁵⁰.

Перехід Брацлавського і Подільського полків на бік короля мав велике значення для укріплення зверхності польського монарха на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчить універсал Яна III, який дарував жителям цих полків великі вольності і привілеї. Зокрема, в ньому відзначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекиновку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами, які до них належать...»⁵¹. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від «усякої зверхності панів дідичних..., всяких уставів, данин, чиншу, робіт...»⁵². Король заради того, щоб козаки і сам Гоголь були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчанним промислами. Другий королівський універсал надавав Баляцкові, пасинкові Є. Гоголя, містечко і млин у Подільському воєводстві⁵³. Його теж було звільнено від усіх податків і стацій.

Я. Перденія у своїй праці стверджував, що Є. Гоголь був призначений наказним гетьманом Війська Його Королівської Милості Запорозького універсалом від 22.XI.1674 р.⁵⁴ (саме цим днем датовано два документи, проаналізованих вище). Однак після дослідницької праці в архівосховищах Польщі не можемо підтвердити думки польського автора. В текстах двох універсалів від 22 листопада Гоголя названо подільським полковником. Лише королівська грамота до правобережних козацьких полків (4.IV.675 р.) відзначає, що «для кращого між усіма вами управління Гетьманом Наказним уродзогого Гоголя призначаємо...»⁵⁵. (Хоча, можливо, що сам Є. Гоголь отримав універсал на наказне гетьманство ще перед тим).

Є. Гоголь з великою енергією почав воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. він разом з полковником Кияшкою неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським. Восени Гоголь звернувся зі скаргою на погане постачання його відділів особисто до Яна Собеського. Під листом, який зберігається в Публічному архіві Потоцьких (АГАД, Варшава)⁵⁶, стоїть такий підпис: «Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J. K. Мсі».

У лютому наступного року Є. Гоголь брав участь у коронаційних урочистостях свого патрона Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілізував Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів «зраджував» Короні. Разом з наказним гетьманом до «клеюду шляхетства польського» було приведено полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського-?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озажинського, С. Бахринського, осавула П. Калькуля (?), обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського⁵⁷.

Однак практично козацька проблема не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь відразу зібрав старшину і запропонував їй «поклонитися пану гетьману задніпровському»³⁸. Козацька Рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича, Але переговори між українськими гетьманами не закінчилися прийняттям якогось рішення. Навпаки, Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наветов и прельщений» Гоголя.

За Журавницьким договором (17.X.1676 р.) між Туреччиною і Річчю Посполитою до Польщі відходили землі по Білу Церкву і Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана⁵⁹. А тому Є. Гоголь разом з полками Кобельзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 чол.) за рішенням ради польського сенату передислокувався в Димерське староство на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам гетьмана Гоголя було видано 60 000 злотих⁶⁰.

Дилерське староство знаходилося неподалік від Києва. Це сприяло більш активній політиці Є. Гоголя в справі запрошення до себе лівобережних козаків. У березні 1677 р. на Правобережжя перейшов переяславський полковник Д. Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя». До речі, гетьман Самойлович навіть відклав свою яїздку до Москви з-за погроз Є. Гоголя захопити Київ. Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Гоголя до коронного гетьмана Яблоновського⁶. До Самойловича їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Юрія Хмельницького Гоголь відразу налагодив з ним зв'язки. Невідомий кореспондент з Білої Церкви повідомляв до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися»⁶³. Одночасно наказний гетьман намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника.

Польську владу занепокоїла така поведінка козацького ватажка, адже вона хотіла зробити з нього слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руський, який запитував у свого колеги з Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним Гоголем⁶⁴.

Кінець 1677 р. був нещасливий для його гетьманування. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 чол. І. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, говорячи про те, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків⁶⁵. Так воно і сталося. 8 квітня 1678 р. Є. Гоголь написав листа до Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». У кінці листа Гоголь погодився визнати владу лівобережного гетьмана — «...зараз самого себе твоєї милості віддаю»⁶⁶. Майже одночасно Є. Гоголь листом повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського про можливість турецького нападу на Україну⁶⁷.

М. Максимович свідчив, що Євстафій Гоголь помер 5 січня 1679 р.⁶⁸ у Димері. Соратника Б. Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя*****, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалось Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет Є. Гоголя «в чорних з червоними травами рамах»⁶⁹ знаходився поруч із зображенням Б. Хмельницького.

Аналізуючи військову та політичну діяльність Є. Гоголя протягом кінця 40—70-х років XVII ст., можемо відзначити, з якими великими труднощами утверджувалась Українська козацька держава. Якщо в перші роки її існування харизма Б. Хмельницького змогла згуртувати навколо себе всі стани українського суспільства, то згодом політична еліта України, до якої належав і Гоголь, не змогла продовжити цих традицій свого гетьмана. Під тиском внутрішніх проблем, які спричинювалися складною зовнішньо-політичною ситуацією, козацька державність ніяк не могла набути класичних форм.

По-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву той факт, що він робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькій організації Правобережжя. Нових підходів заслуговує й оцінка переходу Гоголя під владу лівобережного гетьмана. Адже тут проявилось його розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням.

Отже, ім'я Євстафія Гоголя повинне зайняти належне йому місце серед когорти історичних осіб України. Минуло 400 років з дня народження творця Української держави, Великого гетьмана Богдана Хмельницького. Відзначаючи цей славетний ювілей, не слід забувати і про вірних соратників козацького вождя, які поруч з ним боролися за незалежність своєї вітчизни.

* У датуванні цієї події спираємося на концепцію В. Смоля та В. Степанкова, висловлену ними у праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст» (К., 1992).

** Однією з перших спроб осмислити діяльність Є. Гоголя стала невеличка розвідка Н. Герасименко «Остап Гоголь — гетьман» (Київська старовина — 1994. — № 2 — С. 78 — 83), де автор спирається лише на опубліковані джерела.

*** Також відомий рід панів Гоголів, який проживав на Брацлавщині у кінці XV — першій половині XVI ст. (Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К, 1993. — С. 147).

¹ К о г з о п Т, Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, — Lwow, 1923. — Т. II. — С. 146.

² Актм, относящиеся к истории Западной России. — Т. 4. — СПб, 1851. — С. 118.

³ Я к о в е н к о Н. М. Назв, праця. — С. 112.

⁴ Там же; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 400 зв.

⁵ Л и п и н с ь к и й В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 209.

⁶ Памятники, изданне Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К, 1898. — Т. 1 — Ч. 1 — С. 25.

⁷ Л и п и н с ь к и й В. Назв, праця. — С. 21.

⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 109.

⁹ В е л и ч к о С. В. Літопис. — К. 1991. — Т. 1. — С. 83.

¹⁰ С т е п а н к о в В. С. Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — С. 77 — 78.

Акті Южної і Західної Росії (далі — Акти ЮЗРХ — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 415; Muzeum Narodowe w Krakowie. Dział zbioru Czartoryskich (далі — Czart). — № 144. — К. 439.

¹¹ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 151.

¹² С о ф о н о в и ч Ф. Хроніка з літописців давніх. — К., 1992. — С. 232.

**** До речі, В. Липинський вважає, що після страти уманського полковника Й. Глуха (початок 1654 р.) Є, Гоголь став його наступником на цій посаді (Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980, — Т. 2. — С. 152).

¹³ Там же,

¹⁴ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С., Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 357.

¹⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1208; Biblioteka zakładu im. Ossolinskich w Wroclawiu. — N 227. — L. 143.

¹⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 739.

¹⁷ Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі. 1657 — 1659. — Філадельфія, 1991. — С. 151.

¹⁸ Акты ЮЗР. — СПб 1892. — Т. 15. — С. 282.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб, 1863. — Т. 4. — С. 254; Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 36.

²⁰ Акты ЮЗР. — СПб, 1872. — Т. 7. — С. 138.

²¹ Там же. — С. 320.

²² Volumina legum. — Petersburg, 1759. — Т. IV. — S. 359 — 360.

²³ Daki Siemik Biograficzny. Wroclaw, 1961. — Т. IV. — С. 590.

- ²⁵ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, — К, 1859, — Т. 4. — Отд. III. — С. 464.
- ²⁶ Там же. — С. 461.
- ²⁷ Там же. — С. 459.
- ²⁸ Там же. — С. 464.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Czart. — N 402. — L 583; Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — С. 46.
- ³¹ Д о р о ш е н к о Д. Нариси історії України. — Львів, 1991. — С. 303.
- ³² Czart. — N 402. — L. 615 — 633; Д о р о ш е н к о Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 — 1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Т. 4. — С. 134.
- ³³ В е л и ч к о С.В. Літопис. — Т. 2, — С. 56.
- ³⁴ Archiwum Głównie Akw Dawnych w Warszawie (далі — AGAD), Archiwum Zamojsklch. — N 3036. — К. 206.
- ³⁵ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі — ЦДАДА Росії), ф. 210, оп. 12, спр. 613, арк. 129; П е т р о в с ь к и й М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків[^] 1930. — С. 402.
- ³⁶ О к и н ш е в и ч Л. Генеральна Рада на Україні - Гетьманщині ХУП—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — К, 1929. — Вип. 6. — С. 420.
- ***** За підрахунками Л. Окиншевича, на цій Раді представників козацтва від правобережних полків було 500 чол., лівобережних — 20, Запорозької Січі — 11 (Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII — XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 420).
- ³⁷ Акты ЮЗР. — СПб, 1877. — Т. 9. — С. 8L
- ³⁵ Там же.
- ³⁹ Acta Historica res gesias poloniae illustranta. — Kraków, 1881. — VoiJL Pars. I — S. 645.
- ⁴⁰ G r a b o w s k i A. Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. I — S, 178; Acta Historka. — Vol. II. — Pars. I. — S. 641.
- ⁴¹ Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.
- ⁴² AGAD, Archiwum Zamojskich. — N 3037. — К. 222.
- ⁴³ В о л к - К а р а ч е в с к и й В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 192.
- ⁴⁴ Acta Historica[^] Vol. I. — Pars. II. — S. 1313.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 408 — 411.
- ⁴⁶ Там же. — С. 421.
- ⁴⁷ Там же. — С. 407.
- ⁴⁸ Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego, — Wrociaw, 1954. — S. 58.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Czart. — N 431. — L. 3.
- ⁵¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Drial zbiorow Mikrofilmowych, Biblioteka Ordynacji Zamojskich. — N 1787. — P. 46.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid. — P. 49.
- ⁵⁴ P e r d e n i a J. Stanowisko Rzeszypospoitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przetomie XVII—XVIII w. — Wrociaw, f963. — S. 15.
- ⁵⁵ AGAD. Archiwum Zamojskich. — N 3053. — К. 104.
- ⁵⁶ AGAD Archiwum Publiczne Potockich. — N 47. — Т. III. — S. 16.
- ⁵⁷ Volumina legum. — Т. V. — S. 202.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 533.
- ⁵⁹ Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи Історичного розвитку. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 83.
- ⁶⁰ P e r d e n i a J. Op. sit. - S. 17.
- ⁶¹ Акты ЮЗР. — СПб, 1884. — Т. 13. — С. 90. *
- ⁶² Там же. — С. 142.
- ⁶³ Czart — N 175. — L. 363.
- ⁶⁴ Ibid. — L 511.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 436.
- ⁶⁶ Там же. — С. 580 — 581.
- ⁶⁷ ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 1, спр. 136.
- ⁶⁸ М а к с и м о в и ч М. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 276.
- ***** у популярній літературі різного гатунку досить поширена теза про те, що С. Гоголь був «прадідом» відомого письменника М. В. Гоголя. Однак В. Модзалевський, який прослідкував родовід Гоголів-Яновських, не засвідчив прямих родинних зв'язків між Яковом Гоголем, прадідом діда письменника, який проживав у середині XVII ст., і Євстафієм. (М о д з а л е в с к и й В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 292 — 295. Крім того, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження цього питання істориком О. Оглоблиним (О г л о б л и н О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. —